

УДК 272:94(477+470)«1864/1914»
DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248455

Г. М. Надтока

ORCID: 0000-0002-6479-5469

Київський університет імені Бориса Грінченка

І. С. Тарнавський

ORCID: 0000-0002-5828-286X

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

І. В. Горпинченко

ORCID: 0000-0003-2223-5559

Київський університет імені Бориса Грінченка

H. Nadtoka

Borys Grinchenko Kyiv University

I. Tarnavskyy

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

I. Horpynchenko

Borys Grinchenko Kyiv University

«ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1864–1914 РР.)

*«Polish Question» and the Roman Catholic Church
in Ukrainian Lands in the Russian Empire (1864–1914)*

Ґрунтуючись на масиві змістовних джерел вітчизняних архівів, Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербурґ), а також на матеріалах тогочасної преси, автори відтворили основні етапи й тенденції в еволюції «польського питання» у хронологічних межах після повстання 1863 р. і до Першої світової війни. З'ясовано, що, витримавши репресії царизму, особливо в перше постповстанське десятиріччя, польській людині на українських землях у складі Російської імперії вдалося зберегти національну ідентичність та за ідеологічної підтримки Римсько-католицької церкви розгорнути національне відродження. Його активна фаза припала на 1905–1907 рр. і в латентних формах тривала за часів реакції до початку Першої Світової війни. Причини поразки асиміляторської політики царського уряду та нароцнення польського визвольного потенціалу були пов'язані також з лояльним ставленням до польської боротьби з боку місцевого українського населення, особливо Правобережної України.

Ключові слова: «польське питання», Римсько-католицька церква (РКЦ), українські землі у складі Російської імперії, асиміляторська політика, «розполячення костьолу», польське національне відродження.

The study is dedicated to clarifying the essence of the «Polish question» in secular and confessional terms and its evolution in Ukrainian lands under the rule of the Russian Empire in the period between the Polish Uprising of 1863 and the First World War.

The combination of the Polish secular and Polish confessional (Roman Catholic) directions of the national liberation movement, that is, in a certain sense, of two independent problems, in the presented article is relevant due to several circumstances. Firstly, the Poles retained the status of the main representatives of the Roman Catholic Church in Ukraine. Secondly, represented mainly by Poles, the RCC objectively became the ideological and organizational center of the Polish national revival. Thirdly, under severe repression, the RCC in Ukraine was revived primarily by the efforts of Poles and in synchrony with the Polish liberation movement.

Based on a broad range of the sources from national archives, namely the Russian State Historical Archive (located in St. Petersburg) and archival press materials of that time, the main stages and trends in the evolution of «Polish question» have been reconstructed within a chronological framework from 1863 to 1914. Within the author's concept of patterns of Polish People struggle for national liberation, it has been revealed that having endured the troublesome tsarist repressions, especially in the first post-revolt decade, Polish society in Ukrainian lands under the rule of the Russian Empire managed to preserve its national identity and to start the process of national revival with the ideological support of the Roman Catholic Church. Its active phase occurred in 1905–1907 and lasted in latent forms during the reaction before the beginning of the First World War.

The historical events of the period demonstrated the failure of all the models of coexistence with the Poles implemented in Russia: repressive, restrictive and compromising (pacifying) models. The reasons for the failure of tsarist government assimilation policies and, at the same time, for raising Polish liberation capacity-building potential were also caused by the loyal attitude from the local people to the Polish struggle, especially in the Right-Bank Ukraine.

Keywords: «Polish question», Roman Catholic Church, Ukrainian lands under Russian Empire, assimilation policies, «depolonization of Church», Polish national rebirth.

Джерельною базою статті стали актові, наративні, інформаційно-тлумачні та інші документальні матеріали з Центрального державного історичного архіву в м. Києві, державних архівів Одеської області та м. Кам'я-

нець-Подільського, Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі. Йдеться про укази, постанови, розпорядження, звіти, листування представників світської й церковної влади та ін. Разом з матеріалами тогочасної преси вони забезпечують можливість комплексного дослідження заявленої теми.

В роботі задіяні як загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, систематизація та ін.), так і спеціальні історичні *методи*, зокрема проблемно-хронологічний, історіографічний, ретроспективний. Керуючись *принципами* об'єктивності та історизму, автори статті прагнули дотримуватись ідеологічної незаангажованості дослідження. Основу *авторської концепції* становить теоретичне положення про історичну закономірність польського національно-визвольного руху, в тому числі на українських землях у складі Російської імперії.

Цілісний аналіз польського світського та польського конфесійного (римсько-католицького) напрямів національно-визвольного руху, тобто в певному розумінні двох самостійних проблем, є актуальним і закономірним з огляду на кілька обставин. По-перше, поляки зберігали статус головного репрезентанта Римсько-католицької церкви в Україні. Тільки на Правобережжі 1909 р. проживало, за підрахунками Йоахіма Бартошевича, понад 420 тис. поляків (Bartoszewicz, J. 1912, s. 13–18; Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 52–53). При цьому наприкінці століття (1897 р.) в самій лише Луцько-Житомирській єпархії до Римсько-католицької церкви (далі — РКЦ) загалом належало близько 603 тис. осіб (Шмурло, Е. & Барсов, Н. 1895, с. 739–740). По-друге, представлена переважно поляками, РКЦ об'єктивно стала ідеологічним та організаційним центром польського національного відродження. По-третє, зазнавши жорстоких репресій, РКЦ в Україні відроджувалася передусім зусиллями поляків і фактично синхронно з польським визвольним рухом (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 52–53).

Історіографія цієї проблеми в означених хронологічних межах була започаткована в XIX ст. і перебувала у тісному зв'язку з проблематикою українського національного відродження. М. Драгоманов, акцентуючи на закономірності боротьби поляків за відновлення своєї державності, писав у відомій праці «Чудацькі думки про українську національну справу» про те, що до польського повстання 1863 р. Росія застосовувала проти підкорених народів радше політично-адміністративний централізм, а після повстання — централізм національний. Нова політика, зокрема щодо поляків, супроводжувалася «обрусенієм» під гаслом: «Чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Ельзасі, а Пруссія в Познані?» (Драгоманов, М. 1991, с. 533). Безперспективність такої політики М. Драгоманов убачав у рішучій «відрубності» польської національності від «московської», яка «чується не в учених кабінетах, а повсюди в житті і маніфестується всякими

способами серед польських мужиків, як і серед панів та літераторів» (Драгоманов, М. 1991, с. 538).

Пізніше спробу розкрити анатомію історичного протистояння росіян і поляків зробив відомий філософ М. Бердяєв. У статті «Російська і польська душа», спрощено називаючи це протистояння «сваркою у слов'янській родині», М. Бердяєв цілком об'єктивно зазначав: «Польська держава була роздавлена і розірвана, але польська душа збереглася... Велике духовне піднесення... відбулося уже після загибелі польської держави». М. Бердяєв навіть схилився до думки, що «немає в світі народу з таким напруженим національним почуттям» (Бердяєв, Н. 1990, с. 139–141). Складність польського питання для Росії, за визначенням М. Бердяєва, полягала в тому, що поляки «абсолютно не піддавалися асиміляції». Натомість їх месіанізм, на відміну від «корисливого російського месіанізму», оцінювався як «жертвний» (Бердяєв, Н. 1990, с. 139–141). Вирішальну причину взаємного поборювання М. Бердяєв убачав у внутрішньослов'янському зіткненні православної та католицької душі, «Сходу і Заходу». Польська і російська душі, на думку філософа, мають примиритися, передусім, у формі примирення латино-католицької та православної культур (Бердяєв, Н. 1990, с. 139–140).

Гостро національна й гостро конфесійна тема швидко перекочувала в історіографію й набула різних інтерпретацій. Так, діючи в рамках концепції «державного та церковного націоналізму», низка дослідників в імперії на початку ХХ ст. пов'язувала польські антиурядові виступи з «невдячністю» поляків за початково надані їм «привілеї» у самоврядуванні. Так, К. О. Скроховський (Непогрішимий) оцінював повстання 1830 та 1863 рр. як прояв «бунтарства» поляків і підступності місцевого римсько-католицького духовенства. Підкреслюючи етноконфесійну природу повстання, автор уживав щодо ксьондзів термін «польське духовенство» (Скроховский, К. 1900, с. 321, 371).

З епохами лібералізації суспільного життя в Російській імперії пов'язував повстання поляків та їх підтримку з боку католицького духовенства Т. І. Буткевич. Йдеться про доповстанську, міжповстанську епохи та час віросповідної свободи після квітневого царського маніфесту 1905 р. Закономірність такої фазової активізації визвольної боротьби дослідник пояснював, зокрема, стратегічними завданнями польської католицької місії, яка не вдовольнялася наданими полякам «привілеями» (Буткевич, Т. 1907, с. 3, 8, 30).

Так само на початку ХХ ст. в публіцистиці було актуалізовано й російську великодержавну ідею розколу чи штучного дистанціювання Римсько-католицької церкви від польського визвольного руху. Як одну з форм реалізації цього політичного задуму політики й науковці розглядали так зване «розполячення костюлу» шляхом упровадження російської мови в католицьке богослужіння (Чихачев, Д. 1913).

Популярною в тогочасній російській історичній літературі стала й тема взаємодії польського та українського національно-визвольних рухів, зокрема визначальної ролі польської інтелігенції в посиленні так званого «південно-руського сепаратизму» й використання його як інструменту «ослаблення Російської імперії» (Стороженко, А. 1911; Щеголев, С. 1912).

Означена проблематика культивується й у сучасних російських наукових працях. Разом з тим, помітною ознакою нових досліджень стає загалом визнання об'єктивної обумовленості «польського питання» в Російській імперії, зміст якого наповнювала передусім ідея відродження польської держави (Голубев, С. 1993; Горизонтов, Л. 1999; Мацузато, К. 2000).

Послідовне концептуальне обстоювання цієї стратегії притаманне польській історіографії. Так, розглядаючи «польську народну автономію» як перший крок до цілковитого суверенітету, Є. Старчевський наголошував, що необхідно відродити національну світську школу за участі духовенства в навчальному процесі (Starczewski, E. 1917, s. 12, 37, 41). Аналіз демографічних, економічних, конфесійних та інших ресурсів поляків на Правобережжі України навів Й. Бартошевич. Щоправда, вирішення «польського питання» дослідник уявляв у широкому сенсі — як відродження Польщі в історичних кордонах Речі Посполитої, а Правобережжя разом з Литвою тлумачились як «забрані провінції» (Bartoszewicz, J. 1912, s. 1–2).

У сучасній польській літературі домінує історично обґрунтована концепція, за якою «польське питання» в Росії — це питання визволення поневоленого народу (Małeckı, J. 1991; Wereszycki, H. 1990; Zasztowt, L. 1997). Аналогічний концептуальний зміст мають праці, що з'явилися в новітній українській історіографії. Вони присвячені трансформації правового статусу, системі управління та громадській діяльності РКЦ на Правобережній Україні (Хитровська, Ю. 2011), ролі поляків в етнополітичних процесах на українських землях початку ХХ ст. (Калакура, О. 2007), конфесійній та соціальній діяльності римсько-католицького духовенства в Україні (Буравський, О. 2004; Баковецька, О. 2015) та в цілому дискримінаційній національній політиці Росії (Щербак, Н. & Щербак, М. 1997).

Мета дослідження — з'ясувати сутність «польського питання» в світському й конфесійному вияві та його еволюції на українських землях у складі Російської імперії між польським повстанням 1863 р. та Першою Світовою війною.

Аналіз матеріалу в означених хронологічних межах дав змогу виявити основні етапи в еволюції «польського питання» на українських землях у складі Російської імперії. Перший її етап охоплює 1864 р. — середину 1870-х рр. і характеризується викликаною польським повстанням жорсткою репресивною політикою, що суттєво змінила статус, ресурси та можливості РКЦ і польської людності в імперії.

У розпорядженні російської державної скарбниці опинились усі землі й майно церкви. Про масштаби експропріації свідчить, зокрема, те, що до повстання в розпорядженні однієї лише Кам'янецької римсько-католицької єпархії налічувалося близько 2 млн руб., включаючи доходи від капіталів у державному та комерційному банках, у приказі соціального нагляду, в комісії погашення боргів¹. Духовенство перевели на державне утримання. Зокрема, ксьондзи отримували щорічно заробітну плату від 280 до 400 руб., тобто подібну до православного духовенства². За перший рік після повстання 1863 р. було закрито 114 із 197 монастирів (Бовуа, Д. 1998, с. 315). Бувало так, що до одного костьолу приписували одразу «куратів» (наставників) кількох «націй». Так, до одеського міського костьолу були прикріплені курати поляків, німців, італійців та французів³. Римсько-католицька церква в імперії, віднесена до розряду «терпимих конфесій», втратила автономні права і стала де-факто одержавленою інституцією (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 53).

Новому статусу відповідали й зміни в управлінні церквою. Єпископи, яких представляв на посаду Папа, приступали до обов'язків після перевірки в Міністерстві внутрішніх справ та затвердження з боку імператора. Членів Консисторії призначали єпископами за погодженням з Урядом. При цьому секретарів Консисторій, через яких проходила вся ділова, зокрема таємна документація, могли призначати «не тільки з числа осіб католицького віросповідання». Окрім того, всі духовні особи були зобов'язані скласти присягу на вірність державі за законами імперії⁴.

З огляду на розгортання російської дискримінаційної політики Римська курія розірвала дипломатичні відносини з Росією. З 1866 по 1894 рр. у Ватикані не було російського посольства.

Репресивна політика царизму після 1863 р. була спрямована передусім проти польської еліти. За підрахунками Б. Миронова, під час так званої «чистки польського шляхетства» близько 200 тис. осіб втратили дворянський статус (Миронов, Б. 2000, с. 39). Значна частина шляхти прийняла православ'я, а безземельні шляхтичі-католики задовольнялися другорядними посадами в поліції, судах і повітових органах влади (Бовуа, Д. 1998, с. 207, 216).

Тривалу дискримінаційну урядову політику повною мірою відчували й інші верстви польського населення, щодо яких було застосовано насильницьку русифікацію. Поступово в 1860–1880-ті рр. польську мову витіснили з народної школи, а справу початкової освіти майже цілком передали пра-

¹ Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 821. Оп. 1. Д. 1000. Состояние капиталов Каменецкой епархии. Л. 36.

² Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2887. О выдаче содержания римо-католическому духовенству. Арк. 128–129.

³ Держархів Одеської обл. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2887. О выдаче содержания римо-католическому духовенству. Арк. 124–125.

⁴ РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 81. Порядок управления РКЦ. Л. 3–5 об.

вославним церковно-парафіяльним школам (ЦПШ). 1866 р. Київський генерал-губернатор О. П. Безак заборонив полякам розмовляти рідною мовою в навчальних закладах (Поліщук, Ю. 2008, с. 157). Навіть питання прийняття на навчання в римсько-католицьку семінарію вирішувалося на рівні губернатора¹. При цьому допуск до духовної служби іноземним проповідникам, передусім католикам, було заборонено² (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 53).

У пошуках «шляхів вирішення» назрілого «польського питання» російська влада розглядала й варіант «розполячення костьолу». Йшлося про запровадження російської мови в римсько-католицьке богослужіння. Ця ідея з'явилася відразу після польського повстання 1863 р., але вже 1868 р. царський уряд відкинув запропонований проєкт як такий, що «загрожував поширенням католицької пропаганди» (Винтер, Э. 1964, с. 325). Противники «розполячення костьолу» на чолі з І. С. Аксаковим пояснювали свою позицію тим, що «жива російська мова ксьондза та орган зроблять костьол ще більше привабливим для християнина» (Чихачев, Д. 1913, с. 62; Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

Намагання царського уряду витіснити польську мову з віросповідної сфери підтверджується і мовною політикою щодо духовних навчальних закладів. Показово, наприклад, що в Кам'янецькій римсько-католицькій семінарії після подій 1863 р. навчалося 25 учнів-поляків, так само поляками були всі викладачі закладу, серед яких Люціан Гудзинський, Станіслав Радлинський, Харитон Малиношевський та ін. Але при цьому філологічними дисциплінами, за програмою, значилися тільки латинська мова та російська література³. Подібною була ситуація в римсько-католицькій Духовній академії імперії, де більшість із 44 вихованців та значна частина з 15 викладачів були поляками. Натомість лінгвістика була представлена в програмі грецькою та латинською, німецькою, французькою, «єврейською» мовами, а також російською літературою⁴.

Другий етап в еволюції «польського питання» на українських землях (середина 1870-х — 1905 рр.) пов'язаний із помітним пом'якшенням російської політики щодо поляків. Йдеться, зокрема, про те, що 1875 р., після майже десятирічної дії указу 1866 р. про зосередження значних владних повноважень у руках чиновників Римсько-католицької духовної колегії, уряд частково розширив самоуправлінські функції церкви. Зокрема було скасовано судову функцію колегії як найвищого духовного трибуналу, а її

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 859. Спр. 59. О принятии в Житомирскую римо-католическую духовную семинарию С. Доминчака и К. Буяльского. Арк. 52.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 62. Дело о допущении на службу в России иностранных проповедников инославных исповеданий. Арк. 1–10.

³ РГИА. Ф. 821. Оп. 1. Д. 1000. Отчет по Каменецкой римско-католической епархии. Л. 11, 12.

⁴ РГИА. Ф. 821. Оп. 1. Д. 1000. Отчет по Каменецкой римско-католической епархии. Л. 113.

діяльність було зосереджено на адміністративно-господарських питаннях. Серед них — збір з поселенців-власників, тобто колишніх колоністів, коштів на утримання католицького духовенства¹.

Переговори російського уряду з Ватиканом мали наслідком відновлення дипломатичних відносин. 18 червня 1894 р. посольство до папського престолу було знову відправлено (Винтер, Э. 1964, с. 389, 417), що створювало додаткові передумови для поступового відродження РКЦ, зокрема й на українських землях у складі царської Росії. Знаком примирення став, вочевидь, і дозвіл царя Миколи II (1899 р.) на паломництво католиків до Рима. А 1901 р., за домовленістю з російським урядом, Папа Римський висвятив єпископа Клопотовського, поляка за походженням, на посаду римсько-католицького митрополита в Росії².

Через ослаблення позицій РКЦ на українських землях у складі Російської імперії ініціативу її збереження як головної ідеологічної передумови розгортання польського національного відродження взяла на себе шляхта. Саме землевласницька її частина зберігала потужні економічні позиції особливо на Правобережній Україні. В цьому регіоні на поч. ХХ ст. їй належало понад 2 тис. маєтків, 49 із 77 товариств у галузі цукроваріння (Бовуа, Д. 1998, с. 246–249). Не випадково в краї на той час уже функціонувало 250 костьолів, де служили понад 300 ксьондзів (Шмурло, Е. & Барсов, Н. 1895, с. 740). Об'єднання зусиль шляхти і церкви забезпечило відновлення актуальності «польського питання» в Російській імперії, яке уряд поспішно вважав вирішеним (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 53–54).

Є всі підстави стверджувати, що третій етап еволюції «польського питання» на українських землях закономірно припав на час тимчасової лібералізації політичного життя в Російській імперії, викликаній революцією 1905–1907 рр. Його виявом став початок польського національного відродження. Феномен тогочасного польського ренесансу втілювався в одночасному злитті в одне річище культурницького, релігійного та політичного потоків, наслідки якого стали особливо помітні у 1905–1914 рр.

Під впливом російської революції набувало конкретних форм польське культурне й релігійне відродження. Міністерство народної освіти на основі імператорського указу від 1 травня 1905 р. змушене було допустити викладання польської та литовської мов у початкових парафіяльних училищах, у середніх закладах з більшістю поляків і литовців³. Цьому передували Іменний указ від 12 грудня 1904 р., згідно з яким особам «неросійських племен» Південно-Західного краю дозволяли користуватися «природною»,

¹ РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 122. Римско-католическая духовная коллегия. Начало управления. Л. 4.

² Санкт-Петербургские ведомости. 12 (25) апреля 1901.

³ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 12. Циркуляри Министерства Народного просвещения. Арк. 107, 125.

у тому числі й польською мовою¹. Так само 1906 р. інославному викладачам, зокрема католикам, було дозволено проводити «природною мовою учнів» заняття з дисципліни «Закон Божий»². При цьому саму потребу викладати Закон Божий у його православному тлумаченні для римо-католиків і дітей інших віросповідань під сумнів не ставили. 1906 р. скасували закон про заборону католикам займати посади народних учителів у земських школах³.

Важливим чинником польського національного відродження стало рішення «Передсоборного Присутствія» (1906 р.) щодо припустимості шлюбів між православними й католиками. Ця обставина сприяла більшій соціальній адаптації поляків (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

У цей час з'явилися перші ознаки взаємодії між національними елітами. Про готовність до «мирної співпраці з поляками на ґрунті культурного та господарського об'єднання» заявляли окремі поміщики краю. Йдеться, зокрема, про клопотання групи землевласників перед урядом про «найшвидше зняття усіх обмежень з осіб польського походження». На з'їзді землевласників 1906 р. обрали особливу депутацію, якій доручалося підтримати в Петербурзі «пропозицію шести»: князів Рєпніна, Куракіна і Львова, професорів Рейна, Тальберга, Виноградського⁴. Доручення було виконано, але польська громадськість не без підстав поставилася до цих заходів як до безперспективних і таких, що не віддзеркалювали всієї повноти її політичних вимог. Невипадково на зібраннях у Києві та Житомирі, які Охоронне відділення назвало «польсько-руськими з'їздами», було ухвалено пропозиції не укладати з росіянами ніяких угод. Це рішення підтримала більшість поляків усупереч прагненням окремих учасників зібрань, зокрема поляків Тишкевича й Добровольського⁵. Польська громада вже визначилася з політичною стратегією. На першому етапі слід було досягти політичної автономії Польщі, на другому — відновити її незалежність⁶. На цьому тлі «польське питання» набувало соціальної й конфесійної гостроти.

Приклади співчутливого ставлення до «польського питання» знаходимо й у середовищі демократичної інтелігенції. Так, полоніст В. Спасович писав, що «поляк любить свій народ». І є в його минулому багато такого «від чого й дотепер б'ється серце сучасників». Він схилився навіть до польсько-російської федерації (Архимандрит Иона, 1913, с. 2). В умовах тотального конфесійного панування Російської православної церкви (далі — РПЦ) до ідеї єдності православ'я та католицизму проявляв прихильність україн-

¹ Державний архів м. Кам'янець-Подільського. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7435. О разрешении местных языков. Арк. 3.

² ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 12. Циркуляры Министерства Народного просвещения. Арк. 107.

³ Церковная газета. Харьков. 16 апреля 1906.

⁴ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору Арк. 55.

⁵ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–55.

⁶ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–55.

ський мислитель М. Драгоманов (Драгоманов, М. 1907, с. 8). За зближення християнських церков і слов'янських народів виступав нащадок Г. Сковороди В. Соловйов. Аналогічної позиції дотримувався випускник Київського імператорського університету М. Бердяєв (Бердяєв, Н. 1991, с. 272–273; Соловьев, В. 1990, с. 316–317).

Викликаний законом про свободу віросповідання масовий перехід православних до римо-католицизму в 1905–1906 рр. (зокрема, за звітом архієпископа Волинського, загальна кількість православних, що стали католиками, 1906 р. у 12 разів перевищила число переходів католиків до православ'я) призвів до реанімації спроб «розполячити костьоль»¹. Але цього разу проти використання російської мови в богослужінні виступила й Римська курія, яка вимагала у відповідь на поступки дозволити католицькому духовенству вільно комунікувати з Ватиканом. Проте переговори царського уряду зі Святим Престолом мали результатом циркуляр кардинала, статс-секретаря Меррі-дель-Валя від 13 жовтня 1906 р., яким було дозволено додаткове богослужіння російською мовою. Разом з тим, у багатьох сільських костьолах Правобережжя проповіді виголошували українською мовою, особливо в Подільській губ. (Чихачев, Д. 1913, с. 58–62). Дискусія щодо «розполячення костьола» тривала й далі, але бажаних для уряду практичних результатів не принесла.

Одним із проявів національного відродження було створення польських господарських, культурницьких і релігійних інституцій. Зокрема, для пропаганди польської культури господарювання було задіяно Київське (засновано 1874 р.), Подільське (1898 р.) та інші сільськогосподарські товариства, щорічні сільськогосподарські виставки. Масштабні виставки 1908 р. у Проскурові, Вінниці та Луцьку супроводжувалися польськими вивісками й повсюдним використанням як української, так і польської мов². Серед близько 50 польських товариств, що діяли на території України, значилися: Римсько-католицький жіночий гурток, Польське товариство дитячих притулків, Польське наукове товариство юристів, Товариство польських лікарів та інші³ (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

Після урядового дозволу створювати політичні й громадські організації в імперії (1906 р.) у Києві виникло польське об'єднання «Освят», яке продовжило культуротворчу діяльність організованого ще 1904 р. «Товариства народної освіти». Але, попри заявлені просвітницькі цілі, наприкінці 1906 р. генерал-губернатор краю Сухомлинов заборонив товариство, пояснивши це тим, що «мета його суперечить російській державній політиці у Південно-Західному краї»⁴ (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 56).

¹ Підраховано за: РГИА. Ф. 796. Оп. 442. Д. 2201. Отчет архиепископа Волинского. Л. 20, 28.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 53–54 а.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–57.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–57.

Загалом з початку ХХ ст. польські громади стали на шлях політизації національного руху, що закономірно віддзеркалювало стратегічний курс на відновлення втраченої польської державності. Серед проявів такого курсу були, зокрема, створені в Україні польські «політичні клуби», які мали поєднати зусилля з аналогічними клубами в Литві та Царстві Польському з перспективою сформувати єдиний «Польський союз»¹ (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 56). Показово й те, що в 1900-ті рр. на території імперії діяло близько 10 польських політичних організацій як національного, так і соціального спрямування. До першого політичного блоку належали, зокрема, «Народово-демократична партія», «Ліга Польська» (пізніше — «Ліга Народова»), за сприяння якої ще 1901 р. з'явилося таємне товариство «Полонія».

Окрім всепольських, на території Правобережної України функціонували крайові політичні організації. Йдеться, зокрема, про створене в Києві польське об'єднання «Zrzeszenie», очільники якого (Й. Анджейовський, В. Грохольський та ін.) дотримувались угодовських позицій. Регіональним був і створений на з'їзді в Житомирі «Союз землевласників і землеробів» (1906 р.). На все Правобережжя поширювала вплив створена 1907 р. «Польська партія крайова». Одним із її завдань було налагодити мирне співжиття з місцевим населенням (Білобровець, О. 2005, с. 254, 256). Важливим у цьому зв'язку став видрук у Києві (1906 р.) польської газети «Dziennik Kijowski», покликаної «об'єднати всіх поляків» навколо визвольної справи².

Політична активність поляків поширювалась і на соціально-політичні відносини, де були задіяні, зокрема, Польська партія соціалістична (далі — ППС), Польська робітничка соціалістична партія та інші. Показово, що серед революціонерів на засланні в 1907–1917 рр. поляки становили 17,6%, а отже, за питомою вагою, з урахуванням частки національності в загальній масі населення царської Росії, поступалися тільки латвійцям і євреям, випереджаючи росіян (Підраховано за: Миронов, Б. 2000, с. 43).

Поляки досягли помітного успіху і в парламентських виборчих кампаніях 1906–1907 рр. При тому, що питома вага поляків в імперії не перевищувала 6,5%, їхні представники в першій державній Думі, за авторськими підрахунками, становили 11,7%, а в другій — 11,2%. І тільки після впровадження реакційного виборчого закону від 3 червня 1907 р., частка польських депутатів у третій Думі зменшилася до 4,1%, а в четвертій — до 3,4%. Ця обставина не завадила однак польським фракціям у Думі обстоювати право на національно-культурну автономію (Підраховано за: Алескеров, Ф. & Кравченко, А. 2005, с. 6, 9, 12, 15).

Проте, для порівняння, позиції поляків на українських землях у складі Австро-Угорщини були значно потужніші як у культурницькій, так

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 58.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 56.

і в політичній сферах. Зокрема в Галичині на початку ХХ ст. легально функціонувало 36 загальноосвітніх польських шкіл і тільки 5 українських, а в галицькому сеймі налічувалося понад 150 польських депутатів і 10 українських¹.

Після поразки російської революції урядова політика щодо «польського питання» зазнала нової трансформації. Курс на замирення та приховану асиміляцію польського етносу, що тривав до Першої Світової війни, позначив сутність завершального, четвертого етапу в еволюції «польського питання» у досліджуваних часових межах і був спрямований передусім проти польської освіти.

Послаблення, котрі царський уряд задекларував під час революції щодо польської освітньої справи, не були збережені надалі, тому спонукали польські громади в Україні створювати нові таємні школи. За підтримки членів францисканського ордена тільки на Правобережній Україні після революції 1905–1907 рр. виникли сотні таких закладів². Підтвердженням є той факт, що на території Подільської губ. 1907 р. поліція викрила 134 школи³. У містах траплялись і випадки функціонування польських шкіл, часто замаскованих під різні майстерень. Ініціаторами відкриття цих шкіл були ксьондзи, які діяли за підтримки польських заводчиків. Так, у Подільській губ. на Чечельниківському цукровому заводі ще 1905 р. було відкрито народне училище за клопотанням директора заводу поляка Косаківського. Утримання училища він узяв на себе. Після двох років функціонування заклад закрили з ідеологічних міркувань, звільнивши викладачку католицького віросповідання Ломоновську⁴. Хоча вчителями в таємних школах найчастіше були польські ксьондзи, там разом з поляками нерідко навчалися й українці (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

Таємні польські школи функціонували й у 1910-і рр., хоча, за циркуляром Міністерства внутрішніх справ, губернським начальникам поліції було приписано, у разі їх виявлення, «негайно проводити розслідування та притягувати винних до судової відповідальності»⁵.

Суттєвою рисою цього етапу можна вважати й подальшу діяльність на українських землях у складі Російської імперії польських політичних організацій. Попри необхідність діяти нелегально, активність у регіоні проявляла, зокрема, Польська партія соціалістична. У 1908–1914 рр. її осередки поліція фіксувала в багатьох містах Київського генерал-губернаторства. Мала місце і їх співпраця з місцевими римсько-католицькими доброчинни-

¹ Иностранное обозрение. Церковная газета. 19 февраля 1906.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 52. Переписка про закриття шкіл для навчання дітей польської національності. Арк. 2, 12, 47.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 57а.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 57а.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 65. Циркуляр губернським начальникам поліції Арк. 8.

ми товариствами, ймовірно, задіяними в зборі коштів до «Польського військового фонду» (Білобровець, О. 2005, с. 258–259).

Революційні події загострили весь комплекс соціальних суперечностей в імперії, включно з українсько-польськими відносинами. За логікою, взаємини між польською та українською елітами мали розбудовуватися на спільному ґрунті національно-визвольної боротьби, а поміж селянами — на вирішенні, щонайменше, спільних соціальних проблем. Однак суперечливість ситуації полягала в тому, що в обох випадках на заваді поставала історична пам'ять. Повною мірою вона стосувалась і міжцерковних відносин: колись гнана з боку католиків православна церква в Україні перетворилася на частину державної загальноросійської церкви, натомість, втративши державність, поляки римо-католики, навпаки, були наділені в Російській імперії приривним статусом «вірних терпимої конфесії».

Українське селянство у сприйнятті польського національно-визвольного руху нерідко проявляло навіть деструктивну функцію. Однак немало прикладів свідчать про те, що на Правобережній Україні українські селяни ставилися до поляків та католицького духовенства переважно лояльно. Згідно з повідомленням начальника Волинського жандармського управління за 1909 р., на Волині відчувався помітний вплив поляків на всі сфери громадського життя. В «малоросійській говірці» зберігалось безліч полонізмів, чимало предків тогочасних православних священників були католиками або уніатами. Місцеві православні пастирі часто носили польські прізвища, володіли польською мовою та читали польські книги¹. «Лояльність до слуг войовничого католицизму», — зазначав глава жандармерії, — проявлялась і в роботі місцевих духовних семінарій, випускники яких не протидіяли прозелітизму ксьондзів. Водночас, — повідомляється у звіті, — в окремих парафіях Волинської губ. між православними і католиками виникали навіть приятельські взаємини. Типовою для Правобережжя була ситуація, що склалася в м. Берестечку. Там за відсутності одного з пастирів православний священник або ксьондз відправляли треби як для поляків, так і для українців. Лише таїнство хрещення відбувалося без миропомазання. При цьому священники з ксьондзами традиційно обмінювались візитами². Вочевидь, лояльність основної маси українців до поляків у певному сенсі можна розглядати як один із вагомих чинників, що позитивно впливав на розвиток польської національно-визвольної справи.

Отже, в останній третині XIX — на початку XX ст. «польське питання» пройшло кілька етапів еволюції, спільною рисою яких стала боротьба поляків за збереження власної національної ідентичності всупереч прагненню російського уряду віднайти способи вживлення польського соціуму в євразійський цивілізаційний ґрунт.

¹ ЦДДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 18–18 а.

² ЦДДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 19–19 а.

Історичні події, що відбулися між другим польським повстанням та початком Першої Світової війни засвідчили крах усіх моделей співіснування з поляками, які задіяла Росія: репресивної, обмежувальної та компромісної (замирювальної). Отже, перший — постповстанський — етап вирізнявся послідовним уживанням з боку царського уряду системи дискримінаційних заходів, метою яких було остаточно ліквідувати залишки польської автономії, русифікувати населення, а також одержавити місцеву Римсько-католицьку церкву та дистанціювати її від польського національно-визвольного руху. Ця політика тривала до середини 1870-х рр. Другий етап, що настав після десятиліття репресій і завершився початком першої російської революції, мав певні ознаки поновлення діалогу російського уряду з Римським Престолом та часткового повернення окремих управлінських функцій РКЦ. Третій — етап польського національного відродження — відбувався на загальному тлі революції 1905–1907 рр. Рефлексією поляків на повернення царизму до політичної реакції й політики асиміляції після 1907 р. (завершальний етап) стало переведення визвольного руху в латентну форму. Загалом польське національне відродження на українських, особливо правобережних землях охопило тоді не тільки релігійне та культурне, але й політичне життя і мало наслідком формування історичних передумов відродження польської державності.

Алескеров, Ф. & Кравченко, А. 2005. *Распределение влияния фракций в Государственных думах Российской империи*. Москва: ГУ ВШЭ.

Архимандрит, Йона. 1913. *Папский престол и православный Восток: Очерки и этюды по вопросу о современном отношении Рима к России и Ближнему Востоку*. Санкт-Петербург: М. Меркушев.

Баковецька, О. 2015. *Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII–XIX століт*. Миколаїв: Іліон.

Бердяев, Н. 1990. *Русская и польская душа. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности*. Москва: Мысль. С. 139–144.

Бердяев, Н. 1991. *Н. Бердяев о русской философии*. Ч. 1. Свердловск: Издательство Уральского университета.

Білобровець, О. 2005. Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. С. 254–260.

Бовуа, Д. 1998. *Битва за землю в Україні 1863–1914*. Київ: Критика.

Буравський, О. 2004. *Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст*. Житомир: Вид-во ЖДУ.

Буткевич, Т. 1907. *О миссии католической и протестантской*. Санкт-Петербург: Колокол.

Винтер, Э. 1964. *Папство и царизм*. Москва: Прогресс.

Голубев, С. 1993. *Русско-польские отношения в последней трети ХІХ — начале ХХ века*. Тверь: [б. и.].

Горизонтов, Л. 1999. *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX в.)*. Москва: Индрик.

Драгоманов, М. 1907. *Про волю віри*. Київ: Ранок.

Драгоманов, М. 1991. *Чудацькі думки про українську національну справу*. Вибране. Київ: Либідь.

Калакура, О. 2007. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*. Київ: Знання України.

Мацузато, К. 2000. *Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/6Uopkb7>

Миронов, Б. 2000. *Социальная история России периода империи*. Т. 1. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020. Римо-католицизм і польське питання в Україні на зламі XIX — XX століть. *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність: Тези Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. С. 52–57.

Поліщук, Ю. 2008. Політика російського царизму щодо польської освіти в Правобережній Україні другої половини XIX — поч. XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 37. С. 152–166.

Скроховский, К. 1900. *Папство и славянский мир*. Санкт-Петербург: А. А. Пороховщиков.

Соловьев, В. 1900. *Три речи в память Достоевского*. Сочинения в 2-х т. Москва: Мысль.

Стороженко, А. 1912. *Происхождение и сущность украинофильства*. Киев: С. В. Кульженко.

Хитровська, Ю. 2011. *Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII — на початку XX століття*. Київ: Вид-во Європейського університету.

Чихачев, Д. 1913. *Вопрос о распоряжении костела в прошлом и настоящем*. Санкт-Петербург: А. С. Суворин.

Шмурло, Е. & Барсов, Н. 1895. *Католицизм в России*. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XIV-A. Санкт-Петербург: И. А. Ефрон. С. 735–740.

Щеголев, С. 1912. *Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма*. Киев: [б. и.].

Щербак, Н. & Щербак, М. 1997. *Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття)*. Київ: ІЗЮН.

Bartoszewicz, J. 1912. *Na Rusi. Polski stan posiadania (kraj, ludnosc, ziemia)*. Kijow: Drukarnja polska.

Małeckі, J. 1991. *Zarys dziejów Polski 1864–1939*. Kraków: Znak.

Starzewski, E. 1917. *Zycie Polskie na Ukraine*. Kijow: Sklad glowny v ksiegarni N. Gieryna.

Wereszycki, H. 1990. *Historia polityczna Polski 1864–1918*. Kraków: Ossolineum.

Zashtovt, L. 1997. *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.

Aleskerov, F. & Kravchenko, A. 2005. *Raspredelenie vlijaniya frakcij v Gosudarstvennyh dumah Rossijskoj imperii [Distribution of Power among Fractions in State Dumas (Parliaments) of the Russian Empire]*. Moskva: GU VShJe. [in Russian].

Arhimandrit, Iona. 1913. *Papaskij prestol i pravoslavnyj Vostok: Oчерки i jetjudy po voprosu o sovremennom otnoshenii Rima k Rossii i Blizhnemu Vostoku* [Holy See and the Orthodox East: Essays and Studies on the modern attitude of Rome towards Russia and the Middle East]. Sankt-Peterburg: M. Merkushev. [in Russian].

Bakovetska, O. 2015. *Rymo-katolytska tserkva v Ukraini v kintsii XVIII–XIX stolitti* [Roman Catholic Church in Ukraine in the Late 18–19 Centuries]. Mykolaiv: Ilion. [In Ukrainian].

Berdjaev, N. 1990. Russkaja i pol'skaja dusha [Russian and Polish Souls]. *Sud'ba Rossii. Opyty po psihologii vojny i nacional'nosti*. Moskva: Mysl'. S. 139–144. [in Russian].

Berdjaev, N. 1991. *N. Berdjaev o russoj filosofii* [N. Berdyaev on the Russian Philosophy]. Ch. 1. Sverdlovsk: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. [in Russian].

Bilobrovets, O. 2005. Diialnist polskykh politychnykh partii na Pravoberezhzhi na pochatku XX st. [Activities of Polish Political Parties on the Right-Bank Ukraine in the Early 20th Century]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istorii. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka. S. 254–260. [In Ukrainian].

Bovua, D. 1998. *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914* [Battle for land in Ukraine 1863–1914]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

Buravskiy, O. 2004. *Poliaky Volyni u druhiy polovyni XIX — na pochatku XX st.* [Poles in Volhynia in the Second Half of the 19 — Early 20 Centuries]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU. [In Ukrainian].

Butkevich, T. 1907. *O missii katolicheskoy i protestantskoj* [On the Catholic and Protestant missions]. Sankt-Peterburg: Kolokol. [in Russian].

Vinter, Je. 1964. *Papstvo i carizm* [Papacy and Tsarism]. Moskva: Progress. [in Russian].

Golubev, S. 1993. *Rusko-pol'skie otnoshenija v poslednej treti XIX — nachale XX veka* [Russian-Polish Relations in the Last Third of the 19th — Early 20th Centuries]. Tver': [b. i.]. [in Russian].

Gorizontov, L. 1999. *Paradoksy imperskoj politiki: poljaki v Rossii i ruskie v Pol'she (XIX — nachalo XX v.)* [Paradoxes of Imperial Politics: Poles in Russia and Russians in Poland (19th — Early 20th Centuries)]. Moskva: Indrik. [in Russian].

Drahoanov, M. 1907. *Pro voliu viry* [The Will of Faith]. Kyiv: Ranok. [In Ukrainian].

Drahoanov, M. 1991. *Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu* [Strange Thoughts about the Ukrainian National Cause]. Vybrane. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Kalakura, O. 2007. *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti* [Poles in Ethnopolitical Processes in the Lands of Ukraine in the 20 Century]. Kyiv: Znannia Ukrainy. [In Ukrainian].

Macuzato, K. 2000. *Pol'skij faktor v Pravoberezhnoj Ukraine s XIX po nachalo XX veka* [Polish Factor in Right-Bank Ukraine from the 19th to the Beginning of the 20th Century]. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/6Uopkb7> [in Russian].

Mironov, B. 2000. *Social'naja istorija Rossii perioda imperii* [Social History of Russia During the Period of the Empire]. T. 1. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin. [in Russian].

Nadtoka, H. & Horpynchenko, I. 2020. Rymo-katolytsyzm i polske pytannia v Ukraini na zlami XIX — XX stolit. [Roman Catholicism and the Polish Question in Ukraine at the Turn of the 19–20 Centuries]. *Ukraina. Yevropa. Svit. Istorii ta suchasnist: Tezy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Kyiv: Tavriiskiy natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho. S. 52–57. [in Ukrainian]

Polishchuk, Yu. 2008. Polityka rosiiskoho tsaryzmu shchodo polskoi osvity v Pravoberezhnii Ukraini druhoi polovyny XIX — poch. XX st. [Tsarist Russian Policies on Polish Education in the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th — Early 20th Century]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 37. S. 152–166. [in Ukrainian].

Skrohovskij, K. 1900. *Papstvo i slavjanskij mir [Papacy and the Slavic World]*. Sankt-Peterburg: Tipografija A. A. Porohovshhikova. [in Russian].

Solov'ev, V. 1900. *Tri rechi v pamjat' Dostoevskogo [Three Speeches in Memory of Dostoevsky]*. Sochinenija v 2-h t. Moskva: Mysl'. [in Russian].

Storozhenko, A. 1912. *Proishozhdenie i sushhnost' ukrainofil'stva [The Origin and Essence of Ukrainophilism]*. Kiev: S. V. Kul'zhenko. [in Russian].

Khytrovska, Yu. 2011. *Uchast khrystianskykh konfesii u suspilno-politychnomu zhytti Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII — na pochatku XX stolittia [Participation of Christian Denominations in the Socio-Political life of the Right-Bank Ukraine in the Late 18 — Early 20 Centuries]*. Kyiv-vo. Yevropeiskoho universytetu. [in Ukrainian].

Chihachev, D. 1913. *Vopros o raspoljachenii kostela v proshlom i nastojashhem [The Question of the Depolonization of the Catholic Church in the Past and the Present]*. Sankt-Peterburg: A. S. Suvorin. [in Russian].

Shmurlo, E. & Barsov, N. 1895. *Katolicizm v Rossii [Catholicism in Russia]*. *Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona*. T. XIV-A. Sankt-Peterburg: I. A. Efron. S. 735–740. [in Russian].

Shhegolev, S. 1912. *Ukrainskoe dvizhenie, kak sovremennyj jetap juzhnoruskogo separatizma [Ukrainian Movement as a Modern Stage of South Russian Separatism]*. Kiev: [b. i.]. [in Russian].

Shcherbak, N. & Shcherbak, M. 1997. *Natsionalna polityka tsaratu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX — pochatok XX stolittia) [Tsarist National Policies in the Right-Bank Ukraine (Second Half of the 19 — Early 20 Centuries)]*. Kyiv: IZIU. [in Ukrainian].

Bartoszewicz, J. 1912. *Na Rusi. Polski stan posiadania (kraj, ludnosc, ziemia) [In Rus'. State of Polish Possessions (Territory, Population, Land Ownership)]*. Kijow: Drukarnja polska. [in Polish].

Malecki, J. 1991. *Zarys dziejów Polski 1864–1939 [Essay on the History of Poland 1864–1939]*. Kraków: Znak. [In Polish].

Starczewski, E. 1917. *Zycie Polskie na Ukraine [Polish Life in Ukraine]*. Kijow: Sklad glowny v księgarni N. Gieryna. [in Polish].

Wereszycki, H. 1990. *Historia polityczna Polski 1864–1918 [Political History of Poland 1864–1918]*. Kraków: Ossolineum. [in Polish].

Zasztowt, L. 1997. *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i rusB kich dawniej Rzeczypospolitej [The Region Within the Borders in the Years Between 1832 and 1864. School Education in the Lithuanian and Russian Lands of the Ancient Polish-Lithuanian Commonwealth]*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN. [in Polish].